

Historia i sten

- historisk arkeologi bland svenska gravstenar

Den materiella kulturen – den fysiska världen som människan skapar omkring sig – kan säga mycket om en tid och ett samhälle. Inom historisk arkeologi använder man både de fysiska lämningarna och de historiska dokumenten som en tid lämnat efter sig för att försöka förstå den bättre. Tillsammans kan de båda källmaterialen ge en mycket rikare bild än de kan var för sig.

Gravstenarna är en speciellt intressant form av materiell kultur framförallt av tre orsaker:

- De speglar sin tid och sin smak – sin tids samhälle och samhällsordning.
- De visar tydligt en del av den industriella revolutionen – den inom stenindustrin.
- Sten är hållbart och bevaras länge. Källmaterialet är därför stort och varierat.

Varje år löper gravrättstiden ut för många gravar runt omkring i landet. Gamla och speciellt intressanta gravvårdar kan få ett antikvariskt skydd, och bli bevarade, men de flesta tas bort. Gravrättsinnehavaren har sex månader på sig att själv bestämma vad som skall hända med stenen. Därefter tillfaller den kyrkogårdsförvaltningen. Vad som sedan händer varierar. Ibland ställs stenarna upp på en speciell plats inom kyrkogården i ett s.k. lapidarium, ibland säljs de för återanvändning, men inte sällan går de till en stenkross.

År 2008 startades ett projekt i regi av Stenriktet Östra Göinge, för att på Breanäs i nordöstra Skåne bygga upp en utställning som

visar Skånes gravstenars utveckling och historia. Genom att etablera ett samarbete med kyrkogårdsförvaltningarna hoppas man på ett tidigt stadium kunna få veta vilka gravrätter som är på väg att upphöra. Man kan då i god tid, och i samråd med Riksantikvarieämbetet och andra berörda kulturmiljövårdsinstitutioner, planera vilka stenar som skulle kunna samlas in, och det finns möjlighet att göra flytningen varsamt så att stenarna inte skadas. Man kan också gå igenom

de upplag av gamla gravstenar som finns i syfte att identifiera stenar som är extra lämpliga att bevara.

För att samla nödvändig bakgrundsinformation blev projektets första steg 2008 en inventering av gravstenarna på tolv skånska kyrkogårdar. Samtliga stenar fotograferades och katalogiserades, med syfte att sätta ihop en kronologi med typiska stenar för varje tidsperiod. Redan innan den var färdig väckte Skånestudien stort intresse. Bland annat kom förfrågningar om att utöka studieområdet till fler delar av landet. Nyligen bestämdes därför att förstudien skall utvecklas till ett bokprojekt i samarbete med Sveriges Stenindustriförbund och Movium på Sveriges lantbruksuniversitet. Boken kommer att ges ut i Moviums bokserie Stad & land.

Alla tiders gravstenar

Gravstenen har en mycket lång historia. Varje tid har sina former och uttryck, som i sin tur beror på tidens mode, tankar, samhällsstruktur, tekniska och ekonomiska förutsättningar, och så vidare. År 1815 förbjöds alla begravingar inne i kyrkorna definitivt. Fram till dess placerades oftast välbärgade personer i kyrkor eller gravkapell, medan den stora delen av befolkningen begravdes under små jordkullar med en enkel trämarkering. När de rika flyttade ut på kyrkogården blev större och mer påkostade gravstenar allt vanligare.

Tidigt 1800-tal

Många gravstenar är mer eller mindre inspirerade av antikens Rom och Grekland, i både form och dekor. Under en period från 1810-tal till 1860-tal var den tunna stående kalkstenshällen speciellt vanlig i Skåne. Dekor och text fanns ofta på båda sidor, och förstärktes med målning i t.ex. svart, blått, grönt och gult.

1800-talets mitt

Från omkring 1830- till 1840-tal dök två nya typer av stenar upp på de studerade kyrkogårdarna. Den ena var obeliskens, också den en klassisk form med anor från antikens Egypten. Den andra var en liten naturromantisk sten i blandade material, som ofta bar ett litet kors och en infälld textplatta i marmor. Att fälla in detaljer i marmor eller biskviporslin var vanligt från 1800-talets mitt fram till ca 1890. En vanlig infälld detalj var t.ex. den runda medaljongen i biskviporslin med klassicistiskt motiv i relief. Ytterligare en influens som gjorde sig gällande från 1860-tal till 1880-tal var inspirationen från medeltiden, framförallt gotiken och gotiska fönster. Vid samma tid kom också de första

Stående kalkstenshäll vid Tygelsjö kyrka, 1828.

Låg naturromantisk sten med infälld textplatta och kors i marmor, vanlig från 1830-tal till 1880-tal. Västra Klagstorps kyrka.

Obelisk och den obeliskliknande stenen var vanliga från 1840-tal till 1920-tal. De är uppbyggda i tre delar, har kvadratisk eller rektangulärt tvärsnitt och pyramid-formad eller bruten topp. T.v. Burlövs gamla kyrka, t.h. Hjårsås kyrka.

Tydligt gotiskt inspirerade former förekom från 1850- till 1880-tal. Ofta påminner stenarna om gotiska fönster, i antingen tvådelat eller tredelat utförande. T.v. Brunby kyrka, t.h. Väsby kyrka.

Kolonnen förekom sparsamt men regelbundet från 1860- till 1910-tal. Den brutna kolonnen är en typisk klassicistisk form, men också en symbol för det avbrutna livet. Den avbrutna trädstammen förekom från 1860-tal till ca 1900. Den har i stort samma symboliska betydelse men i en mer naturromantisk tradition. Båda från Väsby kyrka.

Stora kors och andra monumentala stenar i polerad svart granit blev vanliga under 1890-talet. Väsby.

Historia i sten

—Anna Andrèasson—

... är arkeolog och kulturvetare. Hon har arbetat som arkeolog i Malmö i drygt tio år. Efter examen har hon läst konst- och arkitekturhistoria i Umeå, medeltidsarkeologi i Lund och trädgårdshistoriska kurser på SLU, Alnarp. Anna arbetar deltid inom Programmet för Odlad Mångfald som är en del av Centrum för Biologisk mångfald, och deltid driver hon eget företag inom området arkeologi och kulturmiljövård med specialinriktning på trädgård, park och kyrkogård.

Från 1890- till 1910-tal var den absolut vanligaste stenen i svart diabas med polering. Med tiden fick de också blåstrad dekor. Väsby.

Stora, grovhuggna stenar i granit var ett mode från ca 1880-talet och framåt. Nationalromantiskt inspirerade av förhistoriska "bautastenar" kunde de nå enorma proportioner. Till bautastenen hörde vanligen en stor, konstfullt inhägnad gravplats.

Stora stenar i jugendstil fanns ca 1910 till 1925. Art Nouveau eller Jugend var inte sällan asymmetrisk och full av vridna rankor och växtmotiv.

gravstenarna i form av antika kolonner och trädstammar, men dessa levde vidare under en längre tid, fram till omkring 1900- och 1910-tal.

Sent 1800-tal till tidigt 1900-tal

Mot slutet av 1800-talet hade små lokala stenhuggerierna blivit stora, industriella anläggningar. Med hjälp av ny teknik tillverkade man gravstenar allt billigare och snabbare. Från 1870-talet och framåt blev ”svart granit” (diabas) ett allt mer vanligt material. Man valde nu sin sten ur tryckta priskuranter, och begravningsbyråer sålde årets modeller genom handelsresande i hela landet. Samtidigt som antalet stenar på kyrkogårdarna blev fler, när allt fler hade råd att köpa gravsten, blev de rikas gravvårdar allt större och mer påkostade så att de fortfarande skilde sig från mängden. En del av den historiskt influerade ornamentiken levde kvar men i mer stiliserad form. Den nationalromantiska trenden ledde på 1880-talet till att bautastenar dök upp. Dessa var ofta grovhuggna stenar i granit, som kunde få enorma proportioner och till dem hörde vanligen en stor och konstfullt inhägnad gravplats. Under en kortare period från ca 1910 till 1925 fanns också en ganska stor mängd stenar med typisk Jugend eller Art Nouveau-inspirerad dekor.

Från 1920-tal till idag

Omkring år 1920 började kritiken mot de dominanta bautastenarna och de alltför sirligt dekorerade jugendstenarna att växa. Kritikerna efterfrågade en ny och mer saklig formgivning, och vände sig på nytt till klassicismen och historien för inspiration. Man diskuterade

kyrkogårdens helhet, rumsverkan och harmoni genom symmetri. Andra material än den svarta diabasen framhölls.

När funktionalismen slog igenom på 30-talet fortsatte debatten i samma riktning och regleringen av stenarnas höjd och utseende blev med tiden allt striktare. Depressionen på 30-talet slog hårt mot stenindustrin och det fanns liten plats för konstnärlig vidareutveckling. Med modernismen efter andra världskriget slog de låga, breda gravvårdarna igenom på allvar. Även om växt- och blomornament fortfarande användes, blev de stramare och mer stiliserade.

Den låga, horisontella trenden börjar märkas från 1910-talet och framåt. Inte sällan kunde de ta upp hela gravplatsens huvudände. till vänster en sten från 1920-talet, Hjärsås, nedan en från 1930-talet, Hofterup.

Nya stenar i gammal stil dök upp under 1910- till 1930-tal. Denna från 1940-talet är till exempel tydligt inspirerad av de gamla, skånska, stående kalkstenshällarna. Västra Klagstorp.

Sparsmakat utformade stenar som är högre än de är breda var vanliga från 1930- till 1950-tal. Tygelsjö.

Gravkvarter från 1960- och 70-tal på Hjårsås kyrkogård.

Historia i sten

På 1960-talet blev gravvårdarna ännu enklare. Inskriptionerna blev mer kortfattade och dekoren inskränktes ofta till ett kors, en blomma eller en personlig symbol. En av de vanligaste stentyperna var nu röd granit. I och med den ökade användningen av urngravar växte behovet av små gravplatser, och detta medförde också att små liggande hällar blev vanligare.

Från 1990-talet har reglerna för hur gravstenar får se ut börjat mjukas upp och man kan på nytt se allt fler osymmetriska former och indivi-

duellt utformade gravar. Samtidigt begravs allt fler i gemensamma gravar som minneslundar och askgravlundar.

Vårt vår tids utveckling kommer att leda är omöjligt att säga, men en sak är säker - våra kyrkogårdar och gravstenar kommer att fortsätta att spegla oss och vårt samhälle och berätta mycket mer om oss och vår tid än vi kanske tror, för de som tar sig för att studera dem i framtiden.

Anna Andréasson

—Projektet Gravstenskronologi—

Engagerade i projektet – ta gärna kontakt:

Rolf Lundmark, tel. 044-738 30, 0708-73 98 00. E-post: rolf.lundmark@grf.se

Insamling av stenar och utställningsbyggnad.

Ann-Britt Sörensen, tel. 040-41 52 09 E-post: ann-britt.sorensen@movium.slu.se

Movium. Publicering av boken, sökande efter finansiering etc.

Anna Andréasson, tel. 0709-54 53 82. E-post: anna@archaeogarden.se

Historisk kartläggning, identifiering av tidstypiska stenar, utställningsbyggnad.

Kurt Johansson, tel. 0705-51 36 94. E-post: kurt.johansson@ltj.slu.se

Mer information finns också på hemsidan: www.archaeogarden.se/gravstenskronologi.html

—Läs mer—

- Kyrkogårdens gröna kulturarv redigerad av Rune Bengtsson & Eivor Bucht. Movium 1992.
- Minnets stigar – en resa bland svenska kyrkogårdar av Anita Theorell, Per Wästberg & Hans Hammarskiöld. Max Ström förlag 2001.
- Mellan trädkrans och minneslund – svensk kyrkogårdsarkitektur i utveckling 1940-1990 av Åsa Klintborg Ahlklö. Movium 2001.
- Minnenas trädgård – om kyrkogårdens form och växter. Av Ann-Britt Sörensen & Mona Wembling. Movium 2008.